

JEDAN ETNOLOŠKI POGLED NA BOŽIĆ

BRANKA VOJNOVIĆ TRAJIČUK

Etnografski muzej Split

Iza Vestibula 4

HR-21000 Split

branka@etnografski-muzej-split.hr

UDK 398.332.41

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno/Received: 19.04.2019.

Prihvaćeno/Accepted: 26.04.2019.

Uoči Božića 2018. godine pridružila sam se projektu Došašće u Muzeju grada Splita realizacijom izložbene cjeline Prikaz Badnje večeri u pučkoj kući te prigodnim predavanjem Pučki Božić u Splitu i okolici. Tim povodom pokušala sam sažeti dosadašnja saznanja o navedenoj temi, koja ovdje donosim u pisanom obliku. Promatrajući ga prije svega kao dio hrvatskog folklor istaknula sam trajnu važnost pučkoga Božića za obiteljsku zajednicu koja je njegovo kvalitativno obilježje.

Ključne riječi: *pučki Božić, folklor, obiteljska zajednica*

Uvod

Promatram božićne običaje svoga zavičaja kao popularnu folklornu pojavu koja se stoljećima nadograđivala na utvrđenu osnovu kršćanskog blagdana, na način neprestanih mijena i gotovo spontanih prilagodbi praktičnoj strani života. U centru moga interesa su različite manifestacije pučke pobožnosti božićnog ciklusa u srednjoj Dalmaciji od kraja 19. stoljeća do danas koje su dio hrvatske tradicijske kulture. Budući da su se drugi autori koje navodim studioznije bavili ovom tematikom, namjera mi je načiniti svojevrsnu sintezu podataka o pučkim božićnim običajima vezanim za jedan uži prostor Hrvatske. No, umjesto sveobuhvatnosti ili nekakvog zaključivanja dopuštam si ponešto subjektivnosti u pristupu ovoj meni omiljenoj temi, što je najočitije u zaključnom poglavlju.

Izvana gledano naši božićni običaji zapravo su ukorijenjeni u narodnoj kulturi predindustrijske Europe i na neki način su univerzalni unutar zapadnoeuropske civilizacije. No, oni sadrže vrlo različite i raznorodne elemente spojene u jedinstvenu cjelinu. Neki potječu iz vrlo starih vremena pa su se prenosili usmenom predajom i u tom dugom trajanju postepeno modificirali. To se dijelom odnosi i na srednjovjekovne te novovjekovne segmente oblikovane pod različitim utjecajima s obzirom na pojedine regije Hrvatske. Tu su i noviji utjecaji građanske kulture koji su u

Hrvatsku dolazili uglavnom sa srednjoeuropskog prostora te oni najnoviji potaknuti procesima reanimacije vjerskoga života krajem 20. stoljeća.

Kao što možemo govoriti o starijim i novijim slojevima običaja možemo u današnjoj božićnoj praksi uočiti i elemente pretkršćanskog izvora kao i protestantske tradicije ili utjecaje suvremenog globalnog konzumerizma. No, definirati što je u tom konglomeratu brojnih postupaka i navika vidljivih u aktualnom ponašanju više ili manje ispravno neće dati relevantnu kulturološku sliku. Već je zapaženo kako u folklornoj praksi ne egzistira ujednačen model hrvatskih božićnih običaja.¹ Gotovo svi elementi, pa čak i oni pretkršćanskog izvora danas su interpretirani ili u najmanju ruku isprepleteni s recentnim kršćanskim, odnosno katoličkim svjetonazorom. Drugim riječima, oni su danas sastavni dijelovi naše kulture, već asimilirani i transformirani na način koji ih određuje kao dio hrvatske baštine, ali i žive svakodnevice.

Sveti Nikola i sveta Lucija kao božićni darovatelji

Sveti Nikola koji je poznat u splitskom puku kao *sveti Mikula* bio je od davnina zaštitnik pomoraca i ribara.² No, također ga poznajemo kao božićnog darovatelja, odnosno simpatičnog starca bijele brade u biskupskoj odori koji u predbožićno vrijeme donosi djeci darove. Ovaj običaj kod nas je došao kao građanska tradicija otprilike krajem 19.st. iz sjeverozapadne Europe.³ U Velom Varošu koji je još početkom 20. stoljeća bio težačko predgrađe grada Splita iza Prvoga svjetskog rata započela je praksa darivanja djece na blagdan Svetoga Nikole.⁴

¹ Rihtman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 9-20, 155-160.

² U katoličkoj hagiografskoj baštini sveti Nikola je zaštitnik: djece, pomoraca, djevojaka, siromaha, studenata, farmaceuta, pekara, ribara, zatvorenika, trgovaca, putnika, vlakovođa, traktorista, motorista, biciklista, bolesnika, umirućih (Dragić, Marko. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. // *Ethnologica Dalmatica*, 22 (2015.) / Split, 2015., 38).

³ Tradicija štovanja svetoga Nikole u Hrvata relativno je mlada, a nikolinjski običaji i ophodi pojavili su se nakon Prvog svjetskog rata pod utjecajima iz srednje Europe. Međutim, usmene lirske pjesme o svetom Nikoli, molitve i preporuke tome svecu, zavjetna svetišta, kao i toponimi koji baštine ime po svetom Nikoli drevnoga su postanja (Isto).

⁴ Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 172.

Prema najnovijim kazivanjima (zapisanim od 2008. do 2013. godine) zabilježene su različite manifestacije ovoga običaja sličnoga sadržaja koje su se odvijale u nedavnoj prošlosti. U unešićkom kraju⁵ te u Prološcu kraj Imotskog zabilježeno je da su djeca ostavljala dobro očišćene čizmice pokraj prozora uoči blagdana, a ujutro bi u njima pronalazili jabuke, orahe i bademe. Ako bi dijete našlo šibu to je značilo da je te godine bilo neposlušno. Slično darivanje djece također je zabilježeno i drugdje u šibenskom zaleđu. U Kaštel Starom i Vranjicu kraj Splita djeca su dobivala darove za Svetog Nikolu u čarape koje bi dan ranije objesili. To su bili jabuka, suhe smokve, orasi, bajami i pokoji bombon. Slično je zabilježeno u Svinišću kraj Omiša i Krilu Jesenice kraj Splita, te u Veloj Luci na otoku Korčuli gdje je uz lik svetog Nikole postojao i Krampus. Ovdje su roditelji preobučeni u ova dva lika obilazili kuće u kojoj je bilo male djece te bi upriličili svojevrzni igrokaz u kojem su djeca prije primanja darova morala odgovarati jesu li bila dobra tijekom godine. U Starom Gradu na otoku Hvaru u crkvi Svetoga Nikole mladići su djevojkama darivali jabuke. Također je zabilježeno da su odrasli stojeći ispred kućnog ulaza na katu dobacivali jabuke djeci koja bi se okupila ispred njihove kuće, kao i kasnije ispred crkve nakon večernje mise. U Grabovcu kraj Šestanovca sveti Nikola se obilježavao ophodom mladića i djevojaka po kućama te darivanjem djece smokvama, bademima, jabukama i orasima. Usto je zabilježen obilazak kuća u kojima je sveti Nikola darivao djecu, a Krampus plašio onu koja su bila zločesta.⁶

Hrvatska tradicijska kultura u sjevernoj Hrvatskoj, posebice u Slavoniji, dobro poznaje rašireni običaj ophoda likova Vraga ili Krampusa, a ponegdje i Anđela, koji zajedno sa svetim Nikolom posjećuju djecu i prema njihovoj zaslugi daju im dar ili šibu. Štoviše, Krampus je spreman odvesti zločestu djecu sa sobom. Darovi svetog Nikole dobroj djeci bili su znatno skromniji nego što su to danas u potrošačkoj civilizaciji, primjerice tek nekoliko slatkiša. Također su poznate kombinacije Nikolina i Lucijina darivanja koje su prepoznate kao pojave kontaminacije u kontekstu različitih likova božićnih darovatelja.⁷

⁵ Unešić je smješten istočno od Šibenika i južno od Drniša.

⁶ Dragić, Marko. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. // *Ethnologica Dalmatica*, 22 (2015.) / Split, 2015., 11-13.

⁷ Rihtman-Auguštin, Dunja. *Knjiga o Božiću*. Zagreb : Golden marketing, 1995., 33-36.

U Danilu Gornjem kraj Šibenika djeca su primala darove na blagdan Svetog Nikole od oca, a na Svetu Luciju od majke. U Donjem Selu na otoku Šolti djeca su dobivala u čarapi koju bi navečer ostavili ispod jastuka od svete Lucije suhe smokve, bademe i pokoji bombon. U Splitu je zabilježeno da *sveti Mikula nosi darove gospodskoj dicit, a sveta Lucija težačkoj dicit*.⁸ Slično je objašnjenje Ivana Kovačića: *Mi u Dalmaciji poprimili smo adete Venecije, pa je nan dicit nosila dare sveta Lucija, a sveti Mikula je počea iza prvega rata, kad su u Split nagrnuli činovnici i službenici odasvud i donili sobom svoje običaje, tako da su novin običajiman počeli razvodnjavat naše starinske, pa odonda nika dica slavu svetega Mikulu kâ svetaškog darovatelja, a drugi svetu Luciju*.⁹

Štovanje svete Lucije koja je zaštitnica vida, krojača i kovača veoma je značajno u kontekstu europskog folklora, a njen kult u nas naslanja se na nekoliko starijih tradicijskih struja. U Dalmaciji i Splitu odavna je bila poznata kao predbožićna darovateljica djece, što se još početkom 20. stoljeća držalo starinskim običajem. Djeca bi uvečer odlazeći na spavanje stavljala pod jastuk čarape očekujući ujutro darove. Ako su bili dobri prethodnu godinu očekivanje bi se ispunilo. Također je postojala mogućnost da dijete koje nije bilo dobro dobije malu šibu. U Kaštelima je zabilježeno da je *sveta Luce* dolazila noću na *tovarčiću* za kojeg bi djeca, kako bi se iskupila za svoje nestašluke, ostavljala na pragu svoje kuće slamu i vodu. Dobra djeca dobila bi suhe smokve, orahe, bajame, komad *kotonjate* ili po koji kupovni kolač ili *biškotin*. Ako djeca nisu bila dobra dobili bi *šibu, kapule i luga*.¹⁰

Običaji vezani uz blagdan Svete Lucije bili su rasprostranjeni gotovo po cijeloj Hrvatskoj te kod Hrvata izvan domovine. I danas je uvriježeno mišljenje kako je to posljednji dan za sijanje pšenice. Prokljalo žito zapravo je česta pojava božićnog zelenila kako u selima tako i u gradovima, ponajprije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U vrijeme Ilirskog preporoda božićno žito (prokljalu pšenicu, ječam, raž, zob) propagirali su Ilirci kao nacionalni simbol i to u obliku zelenila vezanog trakom

⁸ Dragić, Marko. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. // Ethnologica Dalmatica, 22 (2015.) / Split, 2015., 11-12.

⁹ Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 172.

¹⁰ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 11.

trobojnicom, ponekad sa svijećom ili jabukom u sredini. Još i danas se postavlja u kut sobe (*sveti kut*), na stol ili pod božićno drveće uz jaslvice. U novije doba ljudi ih ponekad ostavljaju kao ukrase na grobovima, a uvriježilo se i postavljanje žita u crkvama. Etnolog Vitomir Belaj utvrdio je mnoštvo raznovrsnih tragova toga drevnog običaja diljem Hrvatske te kod Hrvata u Austriji i Mađarskoj. On ga povezuje sa seljačkim praznikom Nove godine koja je počinjala na Božić te s kulturnim klijanjem.¹¹

U recentnom folkloru gada Splitu uvriježen je običaj pohađenja kripte katedrale na dan Svete Lucije kao zaštitnice vida, u kojoj se nalazi izvor čudotvorne vode. Posljednjih godina odrasli posjetitelji sve češće vode sa sobom djecu.

Osim spomenutih svetaca ostali božićni darovatelji djece su: Mali Isus, Djed Mraz i najnoviji Djed Božićnjak.¹²

Panj badnjak

Panj badnjak je bio jedan od najraširenijih znakova Božića u Hrvatskoj. Najstariji spomen o njegovom paljenju je onaj u Statutu grada Dubrovnika iz 1272. godine.¹³ Kao neobičnu religijsku naviku ovoga kraja opisuje ga Carrara u svom putopisu po Dalmaciji objavljenom 1846. godine:

Za vrijeme Badnjaka vrlo svečano stavljaju navečer na vatru veliko drvo – badnjak – od hrastovine, grabovine, lovora, masline, i ono treba gorjeti čitavu noć. Ovaj je čin izuzetno svečan, pa su po njemu dobili ime i dan i noć – badnji dan, badnja večer...Kada padne noć, donesu drvo u kuću; glava kuće skida kapu i kaže: neka si dobro došlo drvo, Bog neka te čuva. I u tom ga trenutku poškropi vinom i stavi znak križa. Zatim ga baci na oganj, zaželi najbolje želje, i priziva svu blaženost nebesku na zdravlje prisutnih i onih koji su daleko od kuće, za dobar uspjeh u kućanstvu, za dobru žetvu. Drugi odgovaraju neka bude, i opale hice u znak sreće, govoreći jedan drugome: neka ti je dobro došla badnja večer.¹⁴

¹¹ Prema: Rihtman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 25-31.

¹² Rihtman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 37-43.

¹³ Isto, 51-52.

¹⁴ Carrara, Frane. Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara : s 48 minijaturnih prikaza predstavljajući najvažnije narodne nošnje / prijevod Božidarka Ščerbe-Haupt. Split : Etnografski muzej Split, 2006., 111.

U 20. stoljeću običaj je detaljno opisan u dvije monografije koje su do danas ostale osnovnom etnografskom građom iz Dalmacije. To su *Poljica – narodni život i običaji* don Frane Ivaniševića prvi puta objavljene 1906. godine i *Život i običaji u Imočkoj krajini* fra Silvestra Kutleše iz 1935. godine.

Najnoviji zapisi (2004.-2006. godine) bilježe sjećanja kazivača o običaju paljenja panja badnjaka na širem području iz kojega možemo izdvojiti one iz Dalmacije; na poluotoku Čiovu kraj Trogira, u Kaštel Štafiliću, Splitu, Bogomolju na otoku Hvaru, Žrnovnici kraj Splita, Kostanju u Poljicima, Dugopolju i u imotskom području (Poljica, Zagvozd, Medov Dolac).¹⁵

Uz pretpostavku o vrlo stroj europskoj tradiciji panj badnjak najvjerojatnije pripada sredozemnom krugu vezanom uz područje nekadašnjeg Rimskog carstva, iako neki etnolozi u njemu vide još starije korijene. Jedno od tumačenja je povezivanje imena badnjak sa staroslavenskom riječi u značenju bdijenje, drugo sa sanskrtskom sintagmom koja je naziv za zmiju (ili zmaja) što leži na korijenu stabla svijeta ili pod njim. S obzirom na to da se dan uoči Božića naziva Badnjakom, etimološka istraživanja upozoravaju na indoeuropsku riječ *budhn*, sa značenjem dubina, dno i na njezinu moguću povezanost s oznakom noći, odnosno završetka dana koji je kao posljednji u godini upravo njezino dno.¹⁶

Svakako je običaj paljenja panja badnjaka vrlo stara europska tradicija koja je najčešća u mediteranskim zemljama, a poznaju ga i drugi narodi u našim susjednim područjima.¹⁷ Kod nas se zadržao sve do pojave zidanih peći, odnosno nestanka ognjišta kao otvorene vatre u kući, što se u nekim ruralnim područjima Hrvatske događalo tek od sredine dvadesetoga stoljeća. Taj dugovječni i rasprostranjeni običaj paljenja komada drva na Badnju večer ostao je u sjećanjima ljudi sve do danas u bezbrojnim inačicama.

¹⁵ Zabilježeni su i takozvani badnji krjesovi na otoku Lastovu i u Račišću na otoku Korčuli (Dragić, Marko. Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi. // Crkva u svijetu, 43 (2008.) / Split, 2008., 67-91). Također i u Kaštelima (Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 16).

¹⁶ O autorima ovih hipoteza vidjeti : Rithman-Auguštin 1995, 53.

¹⁷ Unutar prve Jugoslavije badnjak je jedno vrijeme bio službeno propagiran te je imao političku funkciju (Ritman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 55).

Primjerice, u Gdinju na otoku Hvaru, muškarac je postavljao na ognjište tri maslinova badnjaka, od kojih su jednoga zvali *otac*, a druga dva *sini*. Kad bi nagorio prekrížili bi ga vinom uz riječi: *Koliko je tebi kapi, toliko ti meni bačvi*. U drugom otočnom mjestu, u Zastrazišću, palio se samo jedan badnjak, a njegovim pepelom su se posipale masline. Na otoku Visu domaćin bi na panj ucrtao tri križa, blagoslovio ga krštenom vodom, zalio vinom i stavio na njega oraha, bajama, suhih smokava, jabuka, pšenice i rogača.¹⁸

Evo opisa toga živoga običaja iz Veloga Varoša u Splitu početkom 20. stoljeća:

*Na Badnju večer molile su se duge molitve. Svaka famija pripremala bi veliki suk drvi koji se zva „badnjak“ i sa velikim molitvan i litanijan bi ga stavili na komin da malo po malo gori doklen trajedu božićni blagdani. Ti suk drvi - badnjak - na Badnju večer bi' je s molitvon polivan ujon, rakijon, vinon i prošekon i posipan šenicon da godina bude rodna i plodna – da kuća bude zdrava i sritna – i da vlada mir u njoj i tako naprid. I kad bi napokon sve želje molitvon ugnali u badnjak, tad bi svršili molit uz komin, pa se pripomistili za stol i nastavili molit za večeru; i ni' se žalilo po koji očenaš i slava ocu više, jer Badnja večer je jedan put u godini.*¹⁹

U podacima o Božiću u splitskim varošima iz rukopisne arhive Etnografskog muzeja Split, prvi puta objavljenim 1994. godine,²⁰ spominje se ophod najstarijeg muškog člana obitelji oko kuće s badnjakom kojim se vršio blagoslov kutova kuće. To je prethodilo postavljanju badnjaka na ognjište uz blagoslov krštenom vodom te posipanje pšenicom, vinom i solju. Panj badnjak bi na *kominu* tinjao sve do Sveta tri kralja kada bi se njime zapalila nova kućna vatra. Usto bi se trebalo odvojiti nekoliko manjih komada od kojih bi se jedan sačuvao do zadnjeg dana karnevala kada bi se na njemu skuhalo *makaruni*. Drugi preostali komadi bi se usitnili i odnijeli u polje pa bi pod svaku maslinu stavili bar jedan komadić.

U Kaštelima se također palio badnjak, odnosno tri velike *tapine* od masline, česmине ili *smriča* koji označavaju Presveto

¹⁸ Braica, Silvio. Božićni običaji. // *Ethnologica Dalmatica*, 13 (2004.), Split, 2004,12.

¹⁹ Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 173.

²⁰ Braica, Silvio. Skica pučkih običaja u splitskim varošima. // *Ethnologica Dalmatica*, 17 (1994.) / Split, 1994., 167-177.

Trojstvo. Najstariji član obitelji škropio bi panj blagoslovljenom vodom palminom grančicom, polijevao uljem i vinom te posipao pšenicom. Ukućani bi izmolili prigodne molitve: Vjerovanje, Očenaš, Zdravomariju i Pokoj vječni za umrle, za duše u Čistilištu, za one na umoru, za žive i mrtve, za prijatelje i rođake i za dobar urod.²¹

Stoga se treba istaknuti kako je paljenje panja badnjaka u Hrvata neraskidivo vezano uz duge katoličke molitve koje je zdušno izricala cijela obitelj potvrđujući zajedništvo na više razina.

Božićna svijeća

Božićna svijeća je redoviti i najčešći znak Božića u svim hrvatskim selima i gradovima. Ona je imala veliku ulogu u obrednim radnjama i vjerovanjima vezanim uz Badnjak i Božić. Osim prvog svečanog paljenja koje je obavljao domaćin na Badnju večer prije večere, ona se palila na Božić, Staru i Novu godinu te Sveta tri kraja, ponegdje i još koji dan. Najčešće je to bila jedna ili tri svijeće spojene prepletanjem u donjem dijelu tako da gore ostaju razdvojena tri kraka. Ove posljednje redovito se tumače u narodu kao predočavanje Svetog Trojstva.²²

Često se božićna svijeća postavlja u posudu napunjenu žitom, a ponegdje se postavlja usred božićnog kruha, odnosno kolača. Pridaje joj se magična moć pa je povezana s proricanjima i vjerovanjima koja potvrđuju i najnoviji zapisi s terena.²³ Prije badnje večere, a često i kod svečanih obroka idućih blagdana, zadatak domaćina kuće je uvijek bio gašenje božićne svijeće komadom kruha natopljenoga vinom. Vjerovalo se da će onaj na koga krene dim ugašene svijeće iduće godine umrijeti. Zbog tih i sličnih gatanja iz dima božićne svijeće koja su povezana uz smrt ukućana te korištenja najkvalitetnijeg voska, Gavazzi je vezuje uz

²¹ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 15.

²² Veoma rijetko to mogu biti i dvije svijeće (Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991.,129-132).

²³ Kazivanja prikupljena 2007.-2010. godine u Dalmaciji: Dugopolje, Danilo Gornje kraj Šibenika, Trogirsko zaleđe, Neorić. Također i u drugim krajevima Hrvatske te kod Hrvata u Bosni i Hercegovini (Dragić, Marko. Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata. // Crkva u svijetu, 4 / 45 (2010.) / Split, 2010., 467-488).

pokojničku svijeću koja se palila kod smrti, pogreba i na podušjima.²⁴

U Kaštelima se palila voštana svijeća umetnuta u čašu sa žitaricama ili u svijećnjak na stolu koji je još mogao biti ukrašen lovorovom granom. Nakon dugih molitava, blagoslova i kađenja kuće tamjanom koji se stavljao u *šumpreš* ili *pršuru* obično se govorilo: *teško kući di na Badnju večer svića ne gori.*²⁵

I u pučkome Splitu početkom 20. stoljeća posebnu važnost imala je božićna svijeća. Ona bi se postavila u *kandelir* koji bi se umetnuo u sredinu krušnog kolača u obliku prstena. Palila se na Badnju večer, na prvi dan Božića ujutro i uvečer, potom na Novu godinu i Sveta tri kralja. Kada bi se svijeća zapalila govorilo se: *Kako se užge ova svića ovako se u nas užgala svaka milost Božja.* Ugasila bi se komadićem kruha umočenim u vino uz riječi: *Kako se utrнула ova svića, ovako se u nas utrнула svaka zloba i opačina.* Svijeću je uvijek palio i gasio najstariji ukućanin.²⁶

Sličan običaj zabilježio je početkom 20. stoljeća don Frane Ivanišević za područje Gornjih Poljica. On opisuje božićnu svijeću kao tri voštane svijeće pri dnu spojene a pri vrhu razmaknute. Svijeća se gasi poslije večere kapljicama što su kapale s kruha umočenog u vino. Taj je komadić kruha stalno stajao uz svijeću, jer se ona palila pri svakom jelu i gasila na isti način. Ovakva svijeća *trojica* inače je poznata u Dalmatinskoj zagori gdje se najčešće stavljala u *varićak* napunjen pšenicom i drugim žitaricama.

O kompleksnosti božićnih običaja govore podaci koji potvrđuju da se običaji s božićnom svijećom razlikovao od mjesta do mjesta čak i na malom području kao što su Poljica, gdje je Ivanišević zabilježio sljedeće varijante:

- Obično tri kolača *nadstojna* koji stoje jedan poviše drugog, a u sredinu takozvani *gobin* (*kiće*), odnosno zelenilo, uz kolače na stolu su *varićak* pšenice i u tome zadjenuta svijeća.
- U nekim selima nema kolača, pa je u *varićaku* samo svijeća ili trs kupusa uz dva struka maslinove grane i ružmarin.

²⁴ Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991., 131-132.

²⁵ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 15.

²⁶ Braica, Silvio. Skica pučkih običaja u splitskim varošima. // Ethnologica Dalmatica, 17 (1994.) / Split, 1994., 169-170.

- U Gatima su to samo tri kolača i svijeća *trojica* i sir *križevnjak*, a sve to se *prikriži* blagoslovljenom maslinom.

- u Dubravi: *stavu se na stol tri kolača i okrenu se tri puta na oposum, naspe se varićak pšenice i u ņ stavu tri glavice luka i jedan sir, koji vaļa da je blagoslovljen na Uskrs. Kućni starešina nosi varićak, iĊe najpri badņacin i gobinu (slama po kući), maši se rukom šenice iz varićaka i govori: „Obilato, gobinato!“ pa je anda sije po kući i nadostavlja govoreći: „Rodila, plodila po drvetu i kamenu“. Moli zatim Boga, a drži tri sviće užežene u rukan...²⁷*

Kao što vidimo varijante su gotovo bezbrojne. Iz primjera navedenih u stručnoj literaturi možemo zaključiti da se u ruralnoj Hrvatskoj uz božićnu svijeću najčešće koristilo zelenilo i kruh-kolač, odnosno žito. Čin obrednog unošenja svijeće u kuću na Badnjak bio je također znak početka proslave Božića.

Božićna svijeća nije se gasila cijelu badnju noć dok su se brojnije voštane svjećice kojima se kasnije ukrašavalo drvce palile samo u najsvečanijim trenutcima. One su zamijenjene električnim lampicama i danas su neizostavni dio ukrašavanja suvremenog božićnog drvca, kao što su svijeća i svjetlost sastavni dio pučkog božićnog rituala. To je vidljivo u badnjačkom osvjetljavanju kuća te u suvremenom božićnom ukrašavanju ulica i naselja mnogobrojnim svjetlima.²⁸

Adventski vijenac s četiri svijeće popularizira se u Hrvatskoj tek od zadnjeg desetljeća 20. stoljeća.²⁹

Jaslice i slama

Prema predaji porijeklo božićnih jaslica vezuje se uz svetog Franju Asiškog koji je 1223. godine u šumi kraj Greccija uz oltar postavio jaslice sa slamom te doveo magarca i vola. Tijekom obreda kojeg je vodio ukazalo mu se dijete Isus.

Jaslice su se u Hrvatskoj proširile s područja Njemačke gdje su u 17. i 18. stoljeću bile raširene u gradskim i seoskim crkvama. Tijekom 19. stoljeća one postaju sastavni dio kućnih

²⁷ Ivanišević, Frano. Poljica : narodni život i običaji. Reprint izdanja iz 1906. i neobjavljena građa. Split : Književni krug, 1987., 437.

²⁸ Križanec-Beganović, Danijela. Perje, jabuke i zrno soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017., 46-47.

²⁹ Isto, 33.

božićnih ukrasa, posebice na području sjeverozapadne Hrvatske. Njihovo širenje pripisuje se djelovanju franjevaca i isusovaca, a poseban procvat doživljavaju nakon Prvog svjetskog rata. Kućne jaslice (*betlehem/ betlem*) do druge polovice 20. stoljeća uglavnom su se izrađivale kod kuće za vlastite potrebe. U prvoj polovici 20. stoljeća počinju se širiti kupovne jaslice masovne proizvodnje među kojima su naročito zastupljene one tiskane u boji na kartonu ili papiru. U to doba u Hrvatskoj se javlja svojevrsna moda izrade takozvanih folklornih jaslica koje prikazuju likove odjevene u tradicijsku odjeću.³⁰

Ovoj grupi pripadaju jaslice koje je 1915. godine izradio Vojta Braniš u zagrebačkoj umjetničkoj školi za crkvu Sv. Blaža u Zagrebu, s voštanim figurama hrvatskoga puka koji pohodi betlehemsku štalicu. Zanimljive su i Jaslice koje je za crkvu Gospe od Otoka u Solinu izradio samouki kipar Mirko Kljaković Šantić oko 1930. godine. Osim redovitih likova u prikazu Rođenja dodao je brojne figure seljaka od kojih neke obavljaju uobičajene gospodarske poslove. Dvadesetih godina prošloga stoljeća u Kaštel Novome Špiro Žanić je izradio u kući jaslice s figurama koje su se pokretale uz pomoć mehanizma, što je izazvalo veliki interes koji je bio zabilježen u tisku.³¹

U priobalnoj Dalmaciji poznat je poseban lik Isusa djeteta od voska kao lutka koja se uglavnom nabavljala u Italiji, ali je mogla biti izrađena i u kućnoj radinosti. Ona je bila poznata pod nazivom *Ditić* ili *Bambino*. Imala je utvrđenu ulogu u liturgiji Badnje večeri te određeno mjesto u crkvi na kojem su se molila djeca i darivala ga.³² *Ditić* se čuvao i u kućama imućnijih obitelji. Neki autori pojavu lutke djeteta Isusa na ovom područje drže začetkom današnjih jaslica.³³

U pučkom vjerovanju do danas se održalo mišljenje da se slama prostire po kući za Božić zato što se Isus rodio na slami. Zapisi o rasprostiranju slame u kuhinji, odnosno prostoriji u kojoj

³⁰ Isto, 62-66.

³¹ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirki Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 19-23.

³² Alaupović-Gjeldum Dinka; Vlasta Domaćinović; Željka Matašin. Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. Split, Etnografski muzej Split, 2004., 64-65.

³³ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirki Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 19-20.

se odvijao zajednički život obitelji, zaista su mnogobrojni, pa je taj običaj danas najživlji u sjećanjima ljudi na Božić njihovog djetinjstva provedenog u nekom ruralnom kraju. Stoga ćemo ukratko ponoviti da se slama unosila za Badnjak i rasprostirala po podu pa bi se po njoj valjalo, sjedilo, pomoću nje gatalo i proricalo. Na slami se često i spavalo nakon ponoćke, a dio slame stavljao se na stol i stolice. Nakon božićnih blagdana ona se ritualno iznosila vani. Obično se to činilo trećeg dana nakon Božića (Sv. Ivan) kada bi je prije zore stavljali na vočke.³⁴

Gavazzi spominje praktičnu funkciju odlaganja božićne slame na vočke, jer ona privlači nametnike koji se onda uklone zajedno sa slamom. Polazeći s kulturnopovijesnog stanovišta on upozorava na mogućnost da steranje slame, osobito po stolu, može podsjećati na pradavna vremena kad se doista blagovalo na slami. Također ne isključuje i povezanost sa starim rimskim, grčkim, pa i indijskim obredima.³⁵

Prostiranje slame izrazito je ruralni božićni običaj koji pretpostavlja tradicijsko poljodjelstvo i stočarstvo. U nekim gradovima se sve do nedavno zadržala njegova redukcija u obliku ukrasne rukoveti slamki koja je svezana vrpcom i postavljena na svečarskom stolu. Slama kao materijal za izradu ukrasa posebno je poznata na području Središnje Hrvatske te kod bunjevačkih Hrvata u Vojvodini.³⁶

Zelenilo i božićno drvce

Ukrašavanje zelenilom također je jedno od važnijih obilježja božićnog razdoblja. Njegova prisutnost objašnjava se nastojanjima da se u neplodno doba godine naglasi životna snaga koju nosi u sebi, te da se ona prenese na okolinu. Kao i u nekim drugim godišnjim običajima, u božićno vrijeme prisutna je i apotropejska uloga zelenila kojom ono odbija zle sile. Ova su

³⁴ Braica, Silvio. Božićni običaji. // *Ethnologica Dalmatica*, 13 (2004.), Split, 2004,12.

³⁵ Prema: Rihtman-Auguštin, Dunja. *Knjiga o Božiću*. Zagreb : Golden marketing, 1995.,61. Više o tome: Gavazzi, Milovan. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991.,145-149.

³⁶ Križanec-Beganović, Danijela. *Perje, jabuke i zrno soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb* : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017.,43-44.

značenja danas uglavnom zaboravljena te prevladava njen ukrasni karakter.

Gavazzi razlikuje nekoliko vrsta i oblika zelenila u hrvatskom tradicijskom Božiću. To su: proklijalo žito koje smo spomenuli uz blagdan Svete Lucije, grančice s lišćem, okićena grana i okićeno drvce.

U nekim krajevima Hrvatske kiti se dom i druge zgrade grančicama i vriježama (lozicama) s lišćem. Najčešće su to grane i grančice imele, bršljana, lovorike, masline i ružmarina, drijena, lijeske te crnogorice.³⁷ U Poljicima bi djeca na Badnjak ukrašavala kuću grančicama kadulje, pa su ih čak zadijevali u meso i slaninu koja se sušila nad ognjištem. U nekim se poljičkim selima na Badnjak predvečer obavljao *blagoslov od kića*. Ljudi bi u crkvu unijeli rukovet javora, rute, bršljana, rujevine i mnogo maslinovih grančica te malo soli i vrč vode. Svećenik je blagoslovio svaku grančicu, u svaki vrč umočio ruku, napravio njome znak križa i ubacio u nj malo soli. Taj su stručak kasnije zataknuli u kolače na stolu.³⁸

U šibenskom zaleđu bi bršljanom kitili božićnu svijeću postavljenu u posudu sa žitom, u kojoj su još bila vretena s jabukama ili suhim kolačem.³⁹ I u imotskom području se cijeli aranžman načinjen od božićne svijeće umetnute u varičak s pšenicom, koji je bio okružen s tri prstenasta kolača, također ukrašavao zelenilom.⁴⁰ Tu je još krajem 19. stoljeća zabilježeno

³⁷ Prema: Križanec-Beganović, Danijela. Perje, jabuke i zrno soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017., 14. Više o tome: Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991., 150.

³⁸ Ivanišević, Frano. Poljica : narodni život i običaji. Reprint izdanja iz 1906. i neobjavljena građa. Split : Književni krug, 1987., 436.

³⁹ Alaupović-Gjeldum Dinka; Vlasta Domaćinović; Željka Matašin. Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. Split, Etnografski muzej Split, 2004., 79. Sličan podatak o božićnoj svijeći iz Širitovaca kraj Drniša prema kazivanju iz 2009. godine. Vidjeti: Dragić, Marko. Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata. // Crkva u svijetu, 4 / 45 (2010.) / Split, 2010., 475.

⁴⁰ Kutleša, Silvestar. Život i običaji u Imockoj krajini. Imotski – Split : Matica hrvatska ogranak Imotski - HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 1997., 271.

da su momci na badnjak kiticama bršljana kitili vrata i prozore na svojim kućama da bi je zaštitili od vještica.⁴¹

Tradicija kićenja kuće božićnom zelenom granom u nekim hrvatskim krajevima povezuje se s novogodišnjom zelenom granom. Etnolozi razlikuju božićno zelenilo od božićnog drvca ne samo oblikom, već i porijeklom i značenjem. Dok se zelenilu pridaje značenje pobjede mlade vegetacije nad zlim silama zime te zaštitna uloga, drvцу se pridaje značenje obiteljskog božićnog okupljanja te se povezuje s komercijalnim aktivnostima krajem godine. Božićnom zelenilu u Hrvata pripada i raskošan ukras od zelenih grana koji se pričvršćuje o strop iznad stola ili u kutu sobe poznat pod nazivima *kinč / kinjč* ili *cimer*, rasprostranjen na području sjeverozapadne i središnje Hrvatske. Izrađivao se od prepletenih grana i bogato ukrašavao jabukama, orasima, ukrasima od šarenog papira i slame.⁴²

Prevladavanje kićenja božićnog drvca nad ukrašavanjem zelenim grančicama kod nas se smješta u razdoblje između dva svjetska rata te pripisuje kulturnim utjecajima iz srednje Europe. Samu pojavu kićenja božićnog drvca Gavazzi spominje kao noviju tradiciju koju datira krajem prve polovice 19. stoljeća te navodi kako njegov izvor potvrđuje naziv *križban / krizban* od njemačkog Christbaum.⁴³

Prisutnost božićnog drvca u Hrvatskoj zabilježena je u 19. stoljeću u gradskim sredinama. Prvi poznati podatak iz varoškog Splita je onaj o okićenom boru u obitelji Kaliterna kojeg je nabavio i okitio obiteljski starješina krajem 19. stoljeća po uzoru na bor u kući jednog činovnika željezničke uprave koja je bila u blizini.⁴⁴ Treba naglasiti da je ovdje u to vrijeme božićno drvce bila iznimka, a ne uobičajena praksa. Ovaj primjer ukazuje kako pri širenju božićnog drvca u naše krajeve valja uzeti u obzir bečke utjecaje širom cijele Habsburške Monarhije.

⁴¹ Ritman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 67.

⁴² Križanec-Beganović, Danijela. Perje, jabuke i zrno soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017., 14.-19.

⁴³ Isto, 25.

⁴⁴ Braica, Silvio. Skica pučkih običaja u splitskim varošima. // Ethnologica Dalmatica, 17 (1994.) / Split, 1994., 170.

U Kaštelima je također zabilježeno da se već početkom 20. stoljeća kitio *smrič* s ukrasima u oblicima plodova voća, orasima i bajamima zamotanim u papiriće zlatne i srebrene boje, te pamukom, bombonima i voštanim svijećama. Darovi se tada nisu stavljali ispod drvca pa su djeca jedva čekala dopuštenje da skinu ovješene slatkiše i pojedu ih. No, u isto vrijeme u većini kuća se ipak na svečarskom stolu postavljalo u posudu nekoliko lovorovih grana koje su se kitile sličnim ukrasima. Neki od njih bili su izrađeni od kartona, a prikazivali su domaće životinje i anđele.⁴⁵

Proces postupnog prihvaćanja kićenja božićnog drvca u gradskim i u seoskim sredinama, prvo u višim društvenim slojevima te potom i među seljaštvom, nije bio brz i bez otpora. Jedna od autorica kataloga izložbe o božićnom nakitu, održane 2017./2018. godine u Etnografskom muzeju u Zagrebu, primjećuje kako je prisutnost drvca u Hrvatskoj povezana sa starijim običajem ukrašavanja domova drugim vrstama kićenog zelenila. Ona zapaža da se tamo gdje nije bilo običaja ukrašavanja interijera ukrasima na zelenilu, primjerice u Primorju i Dalmaciji te posebice u Dalmatinskoj zagori, drvce pojavljuje kasnije i to uglavnom tek u drugoj polovici 20. stoljeća. Također izvješćuje o današnjoj situaciji u Zagrebu gdje se osim umjetnih jelki tipičnih za potrošačku civilizaciju mogu kupiti rezana božićna drvca ili ona s korijenom. Od 2015. godine ovdje se čak može iznajmiti drvce posađeno u posudu.⁴⁶

Hrana na Badnjak i Božić

Priprema za proslavu Božića zaista je bio najvažniji događaj u godišnjem kalendaru. Svaka obitelj nastojala je držati se uobičajenih jela koja su za Božić morala biti obilata. Ako se promatra cijela ruralna Hrvatska može se uočiti da su se na Badnjak najčešće jeli orasi, lješnjaci, jabuke, bademi, smokve, rogač i drugo suho i svježije voće, med, grah, češnjak, ribe, kupus

⁴⁵ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 16-18.

⁴⁶ Križanec-Beganović, Danijela. Perje, jabuke i zrno soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017., 23-28.

i sir. Od pića su bili najčešći vino i rakija. U nekima od njih Gavazzi uočava karakter pokojničkih jela (grah), ali i želju da u budućoj godini bude blagostanja baš onako kako je na stolu obilja različitih vrsta jela. Među svetačnim jelima ovoga doba ističu se osobita peciva, hladetina i mesna pečenja.⁴⁷

Neka od naših badnjih posnih jela su: *kašnjak*- savijača s heljdinom kašom u Podravini, *repni kolač*- savijača s repom i sirom u Zagorju, *papula*- zgnječeni začinjeni grah u Slavoniji te *bakalar* i *fritule* na Jadranu.⁴⁸

Početak 20. stoljeća u splitskom Velom Varošu to je bila kuhana zelen, obično cvjetača s krumpirima te nekoliko vrsta ribe, među kojima jegulja i bakalar. Usto su se jele *pršurate* i dešop (slatki kolač) umočen u prošek.⁴⁹ U Poljicima bi domaćica priredila za posnu večeru *sočivo*, *zeljanik* / *soparnik*, bakalar, krumpire te kapulu i ribu *na brudet*. Djevojčice su mijesile tijesto za *ušćipke* ili *pršurate*.⁵⁰ U Kaštelima Badnji dan su obilježavala posna jela od lješnjaka, oraha, meda, maka, češnjaka, jabuka, raznih grahorica, repe, žitne kaše, tjestenine, ribe i maslinova ulja.⁵¹

Usto su se pekale razne vrste obrednih kruhova i peciva koji simbolično predstavljaju usjeve, a u prenesenom značenju i plodnost. Kruhovi su gotovo redovito bili okruglog oblika kao što je onaj prikazan u Hrvojevom misalu s početka 15. stoljeća. U 20. stoljeću zabilježeni su brojni nazivi za božićne kruhove: *badnjača*, *ljetnica*, *božić*, *božićnjak*, *krsnica* ili *križnica* te *česnica*. U središnjoj i panonskoj Hrvatskoj često su bili ukrašeni raznim oblicima od tijesta po čemu su se isticali oni iz Srijema.

U Dalmatinskoj zagori pekla se beskrvasna pogača, primjerice *česnica* u sinjskom području ili drugdje ukrašena na rezbarenom *loparu*. Neke su domaćice izrađivale od tijesta figurice janjaca, magaraca pa i čobana. U omiškom zaleđu pogača se ukrašavala bademima i premazivala jajima. Od posnih

⁴⁷ Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991., 156-160.

⁴⁸ Ritman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 96-102.

⁴⁹ Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 173-174.

⁵⁰ Prema: Ritman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 97.

⁵¹ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 14.

jela najpoznatiji je poljički *soparnik* od tijesta i blitve, pečen direktno na ognjištu. U Trogirskog zagori domaćica je pekla *čobanicu*- okruglu pogaču koja je bila u sredini šuplja, a zabilježeni su i posebni postupci s pogačom vezani uz stoku.⁵²

Božićni stol u Kaštelima sadržavao je kruh od finog pšeničnog brašna, često s anisom, redovito mesna jela, među kojima najčešće pečenku. Važno mjesto na jelovniku pripadalo je slasticama; od suhog voća, slatkih kolača i kolačića s bajamama do *kotonjate* koja se u Kaštelima naziva i *kunfet*, a pravila se od mošta ili dunja s bademima, kukuruznom krupicom, cimetom i muškarnim oraščićem. Djeci su se darivala peciva i to muškoj djeci u obliku luka, a ženskoj u obliku lutke.⁵³

U splitskom Velom Varošu početkom 20. stoljeća za Božić su na stolu bili prostrti domaći proizvodi: suhe smokve, suho grožđe, bajame, orasi, fritule, prošek, te slatka i *šćeta* (gorkasta) rakija. Pri opisu božićne svijeće spominje se krušni kolač kruznoga oblika s rupom u sredini. Vjerojatno je to bila skromnija inačica kolača u obliku prstena koji se i danas ponekad peče za Božić u Splitu, Trogiru i u Imotskome s medom, bajamima i crnom čokolodom.⁵⁴ Kao lokalna tradicija danas su u Splitu popularni *mandulat* od bajama, meda i bjelanjaka te *bobići* od bajama i šećera u obliku kuglica.

Na otoku Visu se u božićno vrijeme pripremao poseban kolač od suhih smokava uz dodatak sjemenki koromača, poznat pod nazivom *hib*.⁵⁵

⁵² Domaćin i domaćica išli su u staju među *blago* i potezali između sebe *čobanicu* da je razlome, pa tko bi odlomio veći komad po tome se pricalo hoće li obitelj više napretka imati u blagu ili u domaćinstvu, ili tko će biti bolja čobanica. Bio je običaj da domaćin zalije ovna predvodnika vinom i da mu komadić *čobanice* pojesti, a dao bi po komadić i drugim ovcama (Alaupović Gjeldum, Dinka. Običaji i vjerovanja. // Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja / urednica Vesna Kusin. Zagreb : Galerija Klovićevi dvori, 2007., 569-570).

⁵³ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 29-36. Usto: kaštelansku *kotonjatu* kakva se spremala u vrijeme njenog djetinjstva u Donjim Kaštelima opisala mi je 2018. g. novinarka Ivona Jakić. Ona se radila od mošta koji bi se sačuvao u *demežani* i bajama tako da se dugo kuhala, potom izlivala na veću plohu, te rezala na štapiće i slagala uz listove lovora.

⁵⁴ Bio je poznat pod nazivom *fortini / forti / buzzolati*. Vidjeti: Alaupović-Gjeldum Dinka; Vlasta Domaćinović; Željka Matašin. Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. Split, Etnografski muzej Split, 2004., 54-55.

⁵⁵ Braica, Silvio. Božićni običaji. // *Ethnologica Dalmatica*, 13 (2004), Split, 2004., 19-20.

Na kraju treba spomenuti mesno pečenje koje je uvijek bilo i ostalo važan dio božićne trpeze. Ivanišević bilježi za Poljica kako je meso na sam Božić pekao domaćin, za razliku od prethodne Badnje večeri kada je domaćica pripremala jela. Božićno pečenje se nazivalo *zaoblica*, a to je mogao biti praščić, janje ili jare pečeni na ražnju i začinjeni ružmarinom. Svečani božićni ručak uvijek se blagovao u vlastitom domu.⁵⁶

Poslije Božića

Na dan Nevine dječice (28.12) bilo je uobičajeno na čitavom hrvatskom području fingirano šibanje djece, u pravilu vrlo blago i simbolično, koje se držalo sjećanjem na Herodov pokolj. Taj dan se naziva *Mladenci / Mladinci*, a kod kajkavaca *Herodeševo* ili *Šibarjevo*.

Nova godina često se slavila kao *Mali Božić*. Ona se u splitskom puku zvala *Počelo* ili *Mlado lito*. Također se pripremala bolja hrana. Djeca bi išla od kuće do kuće čestitati, a sa sobom bi nosili jabuku ili naranču u koju bi stariji zabadali metalni novac kao dar.

Na Stjepanovo, dan poslije Božića pa do Sveta tri kralja, započinjale su *kolendre* u splitskim varošima. To je bio običaj čestitanja uz pjesme i čašćenje. Najčešće bi grupa od dvadeset do trideset muškaraca u sumrak došla pred odabranu kuću i pred vratima zapjevala. Zatim bi se odvijalo duže pozdravljanje s domaćinom i ukućanima po utvrđenom redu te ponovno pjevanje. Nakon što bi ispjevali zadnju *kantu* (pjesmu) gospodar kuće bi ih pozvao unutra. *Koledari* bi se okupili oko *komina* gdje bi ih pogostili, a oni bi održali nekoliko zdravica. Pri odlasku ponovo bi pred vratima zapjevali po jednu pjesmu za oproštaj. Navise se išlo *kolendrat* na sama Tri kralja.⁵⁷

Poznat je velik broj pjesama koje su se ponešto razlikovale u raznim sredinama, primjerice u svakom kaštelanskom selu *koledalo* se na drugačiji način i s drugom pjesmom i to u razdoblju od Svih svetih do Sveta tri kralja.⁵⁸ Potkraj 60-ih godina

⁵⁶ Ivanišević, Frano. Poljica : narodni život i običaji. Reprint izdanja iz 1906. i neobjavljena građa. Split : Književni krug, 1987., 439.

⁵⁷ Kovačić je zapisao tekst jedne pjesme po sjećanju. Vidjeti: Kovačić, Ivan. Smij i suze staroga Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 178-180.

⁵⁸ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 43-44.

prošlog stoljeća u Škripu i drugim mjestima na otoku Braču zabilježeno je mnogo *koledarskih* napjeva, te su opisane situacije, pripreme, melodije i način izvođenja pjesama. Tijek zbivanja uputio je na promatranje običaja kao folklornog kazališta.⁵⁹

Gavazzi je promatrao *koledanje* kao živ običaj uglavnom kod jadranskih Hrvata, posebice dalmatinskih, koji je nekoć bio zastupljen na širem prostoru. Samu jezgru običaja držao je slavenskim kulturnim naslijeđem te uočio da se pojavljuje u raznim krajevima u različito vrijeme, odnosno da nije čvrsto vezan uz jedan blagdan, već da se može izvoditi u različite dane božićnog ciklusa. Kao stariju tradiciju jadranskog područja ističe i običaj *biranja kralja* koji je danas gotovo iščeznuo. Prema njemu ovaj hrvatski običaj ima korijene u rimskim saturnalijama, a možda i ostatke давnog hrvatskog narodnog biranja glavara, kao i elemente običaja *koledanja*. Ove posljednje pronalazi i u običaju ophoda *zvjezdara* uoči Sveta tri kralja, raširenom u sjevernoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj kao noviji utjecaj iz Njemačke.⁶⁰

Sveta tri kralja (6.01) poznata su i kao blagdan *Vodokršća* koji je posljednji dan božićnog ciklusa. Dan prije u Kaštelima na crkvenom obredu svećenik blagoslivlja vodu i sol koja se nosi kućama i čuva obitelj od bolesti, smrti ili nesreće. Sol se po povratku kući posipa *živini* u travu ili u *mekinje*, a ostatak se uspe u solnicu. Voda je znak očišćenja i ozdravljenja, a sol znak mudrosti.⁶¹

U crkvi Svetog Križa u Velom Varošu u Splitu početkom 20. stoljeća pučani bi postavili veliki badanj (*30-40 litara*) u kojega bi djevojke nalijevale vodu što su je donosile u *maštilima* s javnih česmi. Kada bi svećenik blagoslovio vodu pučani bi je uzimali i odnosili kući. Sutradan bi svećenik vršio blagoslov kuća.⁶²

U isto doba sličan običaj zabilježen je u Poljicima, nešto kasnije u Runovićima kraj Imotskog. Evo kako fra Silvestar Kutleša završava opis božićnih običaja u tom kraju:

⁵⁹ Prema: Ritman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 135-138.

⁶⁰ Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991., 193-212.

⁶¹ Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010., 47.

⁶² Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971., 177.

*Sa vodokršćem svršuju Božići. Stopanjica na Vodokršće u večer poškropi vodom blagoslovljenom: čeljad, kuće, životinju, žito, brašno, konobu; govori uz to 'virovanje' sva čeljad za njom. Na Vodokršće prvo večere duge su i svečane molitve. Čeljad pita pomoć Božju i Njegov blagoslov u ime oni sv. Riči i blagoslovljene vode onoga dana. Svak visi o riči Božijoj, ali težak to i viruje i u molitvi ispovida.*⁶³

Božić: obitelj i dom

Ovo je tek dio bogatih hrvatskih božićnih običaja.

Umjesto zaključka izdvojila bi naputak etnologinje Rithman-Auguštin koja za daljnje istraživanje božićnih običaja upućuje na nastavak bilježenja svih, pa i najmanjih sitnica u današnje vrijeme bez obzira na ponavljanje sličnih opisa. Ona drži da se kreativan duh, identitet zajednice i pojedinca očituje upravo u sitnim i naoko nevažnim pojedinostima koje su strancu nezamjetljive. Stoga je potrebno probuditi i naše vlastito sjećanje na razgovore, kićenje doma i riječi koje su ga pratile. Taj poziv za introspekcijom u traganju za vlastitim Božićem u rodnoj kući i roditeljskom domu vrlo je važan za shvaćanje njegove suštine koja se može protumačiti kao *duh kojega želite prenijeti svojoj djeci*.⁶⁴

Ista je autorica među prvima u hrvatskoj etnologiji progovorila o potisnutom Božiću u doba socijalizma te o njegovom povratku 90-ih godina prošloga stoljeća. Uočila je trovrsnu sliku Božića tijekom socijalističkog razdoblja koja je bila uvjetovana političkim ograničenjima njegova svetkovanja.⁶⁵ Govoreći o Božiću ranih 90-ih godina zapazila je kako unatoč ratnom i teškom vremenu ljudi nastoje vjerovati u mir i veselje koje im taj blagdan donosi. Također uočava da moderni Božić u Hrvatskoj danas živi javno i usporedno na vjerskoj i laičkoj razini, u obiteljima i u lokalnim zajednicama te se pretvara u nacionalni, državni događaj.⁶⁶

⁶³ Kutleša, fra Silvestar. Život i običaji u Imočkoj krajini. Drugo izdanje. Imotski: Matica hrvatska - Ogranak Imotski i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, 1997., 274.

⁶⁴ Rihman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995., 19.

⁶⁵ U to doba on je protjecao na nekoliko razina; na vanjskoj komercijalnoj vezanoj uz Novu Godinu, na unutarnjoj obiteljskoj vezanoj za sam Božić te na potisnutoj i pritajenoj razini pobožnosti (Isto, 150).

⁶⁶ Isto, 149-160.

Danas, četvrt stoljeća poslije ovih zapažanja, vidimo kako je proslava Božića u Hrvatskoj više od državnog i crkvenog blagdana u smislu protokola koji dolazi odozgo. Božić se više nego ijedan drugi blagdan percipira kroz individualni ili intimni doživljaj koji je sretno usklađen s očekivanjima zajednice. Stoga se slobodno nadograđuje i obogaćuje sudjelovanjem i htijenjem gotovo svih ljudi pa bi se moglo reći da proizlazi iz naroda samog. Pri tome neizbježno poprima i potrošački aspekt koji je danak opće komercijalizacije hrvatske kulture.

No, njegova bit ostaje ista ponajviše zato što se radi o vjerskom običaju koji je duboko ukorijenjen u tradicijskoj kulturi. To potvrđuje sve prethodno rečeno, a prikazani etnografski pogled usmjerava na viđenje Božića kao svojevrsnu parafrazu obiteljske zajednice. Naime, u opisanim božićnim običajima prisutna je snažna poveznica svih članova obitelji. Prije svega to je veza između najstarijih, pa i umrlih, s njihovim nasljednicima, a posebice s djecom. U određenim postupcima skrivena je namjera da se novim generacijama prenesu istinske vrijednosti kao što su nada, radost, život i to u oblicima koji poštuju naslijeđene norme. Čak i onda kada se zaboravi razlog nekog postupka, njegovo značenje ili nekadašnja forma, on se ponavlja prema sjećanju jer pruža osjećaj kontinuiteta kao nekog višeg smisla. Također se više ili manje svjesno žele prenijeti i potvrditi vrijednosti doma kao mjesta na kojem živi uži krug srodnika, čime se nastoji istaknuti i potaknuti njihova kohezija te ojačati centripetalna snaga konkretnoga prostora.

Sve ovo nisu samo poželjne odgojne mjere usmjerene prema najmlađima kao što se to na prvi pogled čini, već dugotrajan i živ podsjetnik svim bliskim ljudima na iskre božićne magije koja ih veže i spaja.

Literatura:

Acalija, Sanja. Pučki Božićni običaji u Kaštelima : Katalog predmeta vezanih uz Božić iz zbirke Kulturnopovijesnoga odjela Muzeja grada Kaštela. Kaštela : Muzej grada Kaštela, 2010.

Alaupović-Gjeldum Dinka; Vlasta Domaćinović; Željka Matašin. Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. Split, Etnografski muzej Split, 2004.

Alaupović Gjeldum, Dinka. Običaji i vjerovanja. // Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja / urednica Vesna Kusin. Zagreb : Galerija Klovićevi dvori, 2007., 559-579.

Braica, Silvio. Skica pučkih običaja u splitskim varošima. // Ethnologica Dalmatica, 17 (1994.) / Split, 1994., 167-177.

Braica, Silvio. Božićni običaji. // Ethnologica Dalmatica, 13 (2004), Split, 2004., 5-26.

Carrara, Frane. Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara : s 48 minijaturnih prikaza predstavljajući najvažnije narodne nošnje / prijevod Božidarka Šcerbe-Haupt. Split : Etnografski muzej Split, 2006.

Dragić, Marko. Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi. // Crkva u svijetu, 43 (2008.) / Split, 2008., 67-91.

Dragić, Marko. Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata. // Crkva u svijetu, 4 / 45 (2010.) / Split, 2010., 467-488.

Dragić, Marko. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. // Ethnologica Dalmatica, 22 (2015) / Split, 2015., 5-42.

Gavazzi, Milovan. Godina dana hrvatskih narodnih običaja. III. izdanje. Zagreb : Hrvatski sabor kulture, 1991.

Ivanišević, Frano. Poljica : narodni život i običaji. Reprint izdanja iz 1906. i neobjavljena građa. Split : Književni krug, 1987.

Križanec-Beganović, Danijela. Perje, jabuke i zrna soli : božićni nakit iz fundusa zagrebačkog Etnografskog muzeja = Feathers, Apples and a Grain of Salt : Christmas Ornaments from the Collection of the Ethnographic Museum in Zagreb : Etnografski muzej, 28. XI. 2017. – 28. I. 2018. Zagreb: Etnografski muzej, 2017., 6-76.

Kutleša, fra Silvestar. Život i običaji u Imočkoj krajini. Drugo izdanje. Imotski: Matica hrvatska - Ogranak Imotski i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, 1997.

Kovačić, Ivan. Smij i suze starega Splita. Split : vlas. nakl., 1971.

Rihtman-Auguštin, Dunja. Knjiga o Božiću. Zagreb : Golden marketing, 1995.

AN ETHNOLOGICAL VIEW OF CHRISTMAS

(Summary)

Relying on the literature, the paper deals with Christmas customs in Croatia since the end of the 19th century until today with emphasis on the area of Central Dalmatia. The inspiration for the work was participation in the Advent project at the Split City Museum at the end of 2018, when was organized exhibition of the Christmas Eve at the folk commons house and an occasional lecture Folk Christmas in Split and its surroundings. Thus, the present knowledge of this subject is summarized through the chapters on St. Nicholas and St. Lucia as Christmas donors, a candlesticks, Christmas candles, jasmine and straw, green and Christmas tree, nourishment on Christmas and Christmas and some customs after Christmas. Considering it as part of the Croatian folklore, the ever-present importance of the Christmas tree for the family community has been highlighted as its qualitative characteristic.

Key words: folk Christmas, folklore, family community